

M.E.MURADOVA*e-mail: medinemurad29@gmail.com***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 33)

FRAZEOLOGİZMLƏRİN XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ TƏDRİSİNƏ DAİR*Açar sözlər: frazeologizmlər, onların tədrisi, tədris problemləri, təcrübələr və əldə olunmuş nəticələr.**Ключевые слова: фразеология, их преподавание, проблемы преподавания, опыт и результаты.**Key words: phraseology, their teaching, teaching problems, experience and results.*

Xarici dilləri öyrənməyə başlayanda frazeologizmlərdən çox da geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, şifahi və ya yazılı mətnləri onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Onlar istifadə olunmazsa yaxud qeyri-frazeoloji ifadələrlə əvəz edilərsə, şifahi və ya yazılı mətnlərdə həlledici və ya ən azı xarakterik elementlər itirilə bilər (7, 127). Bəzi müəlliflər onları dilin vacib tərkib hissələrindən biri kimi hesab edirlər. Frazeologizmlər dilə həyat və rəng, emosional ifadəlilik, canlılıq və ekpressivlik verə bilirlər.

Ana dilində və xarici dillərin birində danışanlar üçün frazeologizmlər və onların statusları nə qədər müxtəlif olsa da, yüksək kommunikativ əlçatanlığı olan ifadə vasitələrinə aiddirlər. Bu, onların müəyyən məzmun və ya mövzu sahələrinə bağlı olması demək deyil, frazeoloji ifadələrin çox vaxt danışan şəxs yaxud müəllif tərəfindən xüsusi qiymətləndirmə və səciyələndirilməsi şifahi şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir. Xüsusilə mətnləri şərh edərkən müəyyən amillər ifadəliliyin olduğu ünsiyyət kontekstlərində belə söz birləşmələri xüsusi mənə kəsb edir.

Əksər frazemalar, xüsusən də cümlə formalı frazeologizmlər mahiyyətə tərbiyəvi, linqvistik və didaktik funksiyaları yerinə yetirir (6, 68). Bundan başqa frazemlər, xüsusən atalar sözləri müəyyən bir linqvistik vahidin mədəni daşıyıcısı və mədəni simvolizmi kimi qəbul edilməlidir çünki, onlar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, dil fəaliyyətini adlandırmaq və emal etmək üçün linqvistik təsvirlər hesab olunurlar. Onlar emosiyalar, münasibətlər, (mənfi və ya müsbət) davranışlar və s. kimi zehni qabiliyyətləri ifadə edirlər. Frazeoloji ədəbiyyatda bu vaxta qədər frazemlərin dil istifadəsində funksiyaları geniş şəkildə tədqiq edilməyib. Ancaq bununla bağlı aşağıdakı funksiyaları ümumiləşdirmək olar:

1. Əlçatanlıq:

Əsasən, frazeologizmlər şifahi və yazılı ədəbiyyatın obrazlı olmasına xidmət edir. Frazemlər çətin mövzulara çıxışı təmin edən yığcam vahidlərdir.

2. Sosial ünsiyyət:

Frazeologizmlərdən hər kəs tərəfindən istifadə oluna bilər. Onları həm də dünya mədəniyyətləri arasında körpü hesab etmək olar. Onlar bizə mədəniyyətlərarası dialoqlar aparmaq imkanı yaradırlar.

3. Obrazlılıq:

Frazeologizmlər, xüsusən atalar sözləri minlərlə sözdən daha geniş fikri ifadə etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Frazemlər obrazlı ifadələr olması ilə səciyələnilir. Onlar dilin istifadəsinə daha çox ifadəlilik və rəng verirlər. Frazeoloji vahidlərin simvolik elementləri bir mədəniyyətdə digərinə nisbətən fərqlənir.

4. İnandırma və sitat gətirmə:

Frazeologizmlərin arqumentativ gücü tamamilə sitat şəklində özünü göstərə bilər. Əksər frazeologizmlər quruluşuna görə köhnəlmiş qrammatik quruluşa malikdirlər ki, bu da dildən istifadə zamanı onun başa düşülməsini çətinləşdirir.

İndiyə qədər frazem anlayışının sərhədlərini müəyyən etmək, onu digər sərbəst söz birləşmələrindən ayırd edə bilmək üçün dil öyrənənlər və müəllimlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən frazemlərin ən mühüm meyarları, sinifləri və funksiyaları dəqiq şəkildə şərh edilməmişdir.

Ümumi dil öyrənmə ilə bağlı nəşrlərin siyahısına nəzər salsanız, görürsünüz ki, bu sahədə çoxlu araşdırmalar aparılır. Əsas diqqət uşaqlarda geniş şəkildə müzakirə olunan fərdi dil mənimsəmə mərhələlərinə yönəldilir. Bundan fərqli olaraq, ana dili və xarici dildə frazeologizmlərin mənimsənilməsi uşaqlarda, yeniyetmələrdə, həm də böyüklərdə frazeologiya sahəsindəki tədqiqatlara indiyə qədər nisbətən az diqqət yetirilmişdir. Kristin Palm bununla bağlı vurğulayır: “Frazeologizmlərin mənimsənilməsi ilə bağlı ümumi qəbul edilmiş vahid fikir hələ də mövcud deyil” (7, 98).

Frazeologizmlərin mənimsənilməsi məsələsi uşaqların frazeologizmləri hansı inkişaf yaşında öyrənmələri deyil, onları nə vaxt başa düşmələri və necə istifadə etmələridir. Frazeolozmlərin mənimsənilməsi isə psixoloji və koqnitiv dilçilik nöqtəyi-nəzərindən ana dili və xarici dili daha ətraflı aşağıdakı kimi təsvir edir. Alman dilində frazeologizmlərin koqnitiv-semantik səviyyədə mənimsənilməsi frazeoloji vahidlərdən istifadə imkanı dil qabiliyyətinin bir hissəsi kimi mahiyyətə frazeoloji biliklərdən ümumi ifadələri və onların xüsusiyyətlərini, yəni (semantik və sintaktik yayımlar) ehtiva edir. Frazeoloji vahidlərdən istifadə qabiliyyəti dil öyrənənlər arasında frazemləri tanımaq, onları başa düşmək və istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmaq deməkdir. Xarici bir dili mənimsənilməsinə dair tədqiqatlarının nəticələrinə görə uşaqların anadilli frazeologizmləri çox erkən yaşda başa düşdüyü və istifadə etdiyi göstərilmişdir. Yəni leksemin və leksematik vahidlərin başa düşülməsində və istifadəsində nitq və ya əvvəlki ünsiyyət hadisələrinin ifadə nümunələri aktivləşdirilir. Palm bu mövzuda aşağıdakıları ifadə etmişdir: “Uşaqlar müxtəlif hadisələrin xatirələrinin saxlandığı epizodik yaddaş haqqında ifadələri öyrənirlər” (7, 107).

Lakin bəzi frazeoloqlar belə hesab edirlər ki, ana dilində frazeologizmlərin dil səviyyəsində mənimsənilməsi müəyyən yaşla bağlıdır. Uzun müddətdir ki, isveçrəli psixoloq Yan Piaqetin apardığı tədqiqatına görə, uşaqların koqnitiv qabiliyyətlərinə görə ifadədən kənara çıxmaq mümkün deyildir. Uşaqlar yalnız 11-12 yaşlarında frazeologizmləri daha geniş miqyasda başa düşə və müvafiq olaraq istifadə edə bilirlər. Piaqet atalar sözləri təqdim etdiyi 9 – 11 yaşlı uşaqlar arasında aparılan sınaq əsasında belə nəticəyə gəlmişdir. Bu sınağa əsasən uşaqlara “atalar sözlərini oxumaq və sonra müvafiq cümlələri tapmaq” tapşırılmışdır. Piaqetin uşaqların ümumi və frazeoloji dil mənimsəməsi ilə bağlı inkişaf mərhələsi üçün tezisində dair nəzəriyyəsində sübut olunur ki, uşağın qavrama və linqvistik inkişafı xətti deyil, tədricən baş verir. Uşağın idrak inkişafı ilə əlaqədar olaraq, Piaqet dörd mərhələni fərqləndirir, bu isə bir neçə alt mərhələdən ibarətdir. Bu dörd əsas mərhələ çox vaxt dövrlər və ya səviyyələr adlanır. Bu baxımdan Örtər və Montada da həssas-hərəkətverici, əməliyyat öncəsi, konkret-əməliyyat və formal-əməliyyat mərhələsindən danışırlar. Piaqetin fikrincə, uşağın həyatı boyu çatdığı hər bir mərhələ, uşağın əvvəlki mərhələlərdə olmadığı digər qabiliyyətlərlə bağlıdır. Məsələn, onun fikrincə, qeyri-hərfi ifadələri və ya frazeologizmləri başa düşmək hələ də 11 yaşından kiçik uşaqlar üçün xeyli çətinliklər yaradır.

Bununla belə, Yan Piaqetin nəzəriyyələri bir çox dilçi və frazeoloqlar tərəfindən tənqid edilir. Buhofer, Şerer, Şmidlin, Danielson və bir neçə başqa digər elm adamları açıq şəkildə Piaqetin uşaqların frazeoloji dilin başa düşülməsinə dair fikrinə istinad edirlər.

Müəlliflər öz empirik tədqiqatlarına əsaslanaraq, frazeologizmlər kontekstində bu modelin düzgünlüyünə dair fərziyyələri əsaslandırmışlar. İntensiv tədqiqatlardan sonra inkişaf psixologiyasının və Yan Piaqetin inkişaf mərhələsi adlandırılan nəzəriyyələrinin, formal təfəkkür mərhələsinə qədər (11-12 yaş) uşaqların köçürülmüş mənaları, deyimləri və atalar sözlərini çətinliklə dərk etmələri ilə bağlı fikirləri ortaya çıxarılaq təkzib edilmişdir (6, 65).

Y.Piaqetin nəzəriyyələrinin frazemlərin dil mənimsənilməsi ilə bağlı necə təkzib edildiyini izah etmək üçün burada istifadə edəcəyik. Y.Piaqetin nəzəriyyələrinin frazemlərin mənimsənilməsi ilə bağlı necə təkzib edilməsini izah etmək üçün müzakirə olunacaq. Annelis Buhofer və Tomas Şererin alman dilinin frazeoloji vahidlərin xarici dillərdə mənimsənilməsi ilə bağlı tədqiqatına əsaslanaraq araşdırma aparılacaq.

Annelis Buhofer tərəfindən aparılan araşdırmaya görə Y.Piaqetin tapıntılarından fərqli olaraq, frazeologiyanın mənimsənilməsi Annelis Buhofer və Tomas Şerer kimi digər psixoloqlar, frazeoloqlar və dilçilərə görə müəyyən bir yaşla bağlı deyil. Əslində Buhoferin fikrincə frazeoloji söz birləşmələrinin dərk edilməsi və öyrənilməsi linqvistik inkişafın hər mərhələsində baş verir (4, 13). O öz nəzəriyyəsini əsaslandırmaq üçün 1970-ci ildə bir uşaq bağçasında uşaqlar üzərində ana dilində frazemlərin mənimsənilməsi ilə bağlı praktiki araşdırma aparmışdır. O dövrdə onun apardığı araşdırmanın məqsədi, bir tərəfdən, 9 yaşına çatmamış uşaqların frazeologizmləri əsaslı şəkildə düzgün başa düşmək qabiliyyətinə malik olub-olmadığını bilmək, digər tərəfdən, Y. Piaqetin nəzəriyyələrinin düzgünlüyünü yoxlamaq idi. Onun fikrincə kiçik yaşlı uşaqlarda frazeologiyaya rast gəlmək təbii olaraq hekayələr, oyunlar və digər uşaq yönümlü kontekstdə üzə çıxır (4, 39). Onun tədqiqatının nəticələri açıq şəkildə göstərir ki, bağça yaşlı uşaqlar sadə frazeologiyaları böyük ölçüdə düzgün başa düşmək və bəzən hətta onlardan demək olar ki, səhsiz istifadə etmək qabiliyyətinə malikdirlər. O, bununla bağlı bildirir ki, frazeoloji söz birləşmələrinin quruluşunun xüsusiyyətləri bağça yaşlı uşaqlar üçün keçilməz bir maneə təşkil etmir. 6-7 yaşlı uşaqlar böyükklər kimi frazeologizmləri başa düşür və onlara ehtiyac duyurlar və yeni frazeologizmləri öyrənə bilirlər.

Buhoferin Piaqetin bağça yaşlı uşaqlar üzərində empirik tədqiqatı ilə uşaqların erkən, 11 – 12 yaşlarında idiomları başa düşdüyünə dair çoxdankı iddiası almandilli mühitdə ilk dəfə olaraq təkzib edilə bilər. Onun fikrincə 6-7 yaşlı uşaqların frazeoloji vahidlərdən ilkin istifadə bacarıqları, əlbəttə ki, hələ də inkişaf etdirilir və addım-addım təkmilləşir. Bu iddianın məqsədi ondan ibarətdir ki, hətta bağça yaşlı uşaqlar da uzun müddətdir ki, frazeoloji anlayışa malikdirlər.

Tomas Şerer tərəfindən aparılan tədqiqatda Buhoferin bağça yaşlı uşaqlar üzərində həyata keçirdiyi frazeoloji dil qabiliyyətinə dair apardığı araşdırma ilə əlaqədar olaraq Tomas Şerer də iki ildən sonra şagird inşalarında frazeoloji vahidlərdən istifadə olunmasını təhlil etmişdir. Onun sorğusu İsveçrədə almandilli şagirdlər üzərində aparılmışdır. Tədqiqat üçün istifadə olunan inşalar dördüncü və doqquzuncu siniflərdən götürülmüşdür. Test iştirakçıları 7 və 14 yaş arasında idi. 4-cü sinif şagirdlərinin inşalarında hər 176 sözdən bir 1 frazeologizm, 6-cı sinif şagirdlərinin mətnlərində hər 143 sözdən bir bir frazeologizm var. 7-ci və 9-cu sinif şagirdləri frazeologizmlərdən daha çox istifadə edirlər (8, 73). Tomas Şererin açıqlaması maraqlıdır, o, Piaqetin uşaqların frazeoloji vahidlərdən istifadə bacarığı ilə bağlı ifadəsinin yanlış yox, aşağı qiymətləndirildiyini göstərir. Piaqetin fikrincə dördüncü sinif şagirdlərinin inşalarında əslində heç bir frazeologizm olmamalıdır, çünki bu yaşda onun fikrincə, şagirdlər frazeologizmləri daha geniş miqyasda başa düşmək və onlardan müvafiq şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malik deyillər.

Dördüncü sinif şagirdlərinin tədqiq olunan mətnlərində frazemlərin olması, açıq şəkildə göstərir ki, Y.Piaqetin yalnız baxışı düzəldilməlidir. Bununla nəzərdə tutulur ki, Şerer frazeoloji vahidlərdən istifadə qabiliyyəti uşağın dil bacarığının inkişafının ümumi dil inkişafı ilə paralel baş verdiyi qənaətinədir. Frazeoloji vahidlərin mənimsənilməsi müəyyən yaşla bağlı deyil. Bunu frazeoloji vahidlərin dillərin mənimsənilməsinin müəyyən yaşla bağlı olmamasında da görmək olar. Bunu daha kiçik yaşlı şagirdlərin frazeologizmləri mətnlərinə bir qədər tez-tez daxil etmələrindən də görmək olar. Bunu iddia edə bilmək üçün məktəb müəllimi onlardan yarımçıq frazeologizmləri düzgün tamamlamağı xahiş etmişdir. Əslində, Şererin o zamankı araşdırmaları əlavə məşqlərə əsaslanırdı. Bu məşqlərlə o, alman frazeologizmlərini düzgün tamamlamaq bacarığının inkişafını ölçmək istəyirdi. Apardığı tədqiqatla aşağıdakı nə-

ticəyə gəlmişdir: Yaş artdıqca uşaqlar daha çox frazeoloji ifadələrdən istifadə edirlər. Şerer bunu belə ifadə etmişdir: “Aydın şəkildə müəyyən etmək lazımdır ki, şagirdlər böyüdükcə daha çox frazeologizmlərdən inşalarında istifadə edirlər” (8, 82). Burada nəzərdə tutulan odur ki, şagirdin yaşı artdıqca, onun frazeoloji vahidlərdən istifadə qabiliyyəti də bir o qədər yaxşı olar.

Beləliklə, qeyd olunan fikirləri ümumiləşdirərək aşağıdakıları söyləmək olar: Şererin empirik sorğusunun nəticəsi bir daha sübut edir ki, şagirdlər frazeologizmlərdən artıq doqquz yaşında düzgün istifadə edə bilirlər, baxmayaraq ki, sonrakı illərdə mənimsəmə dərəcəsi xeyli yüksək olur. Bu tədqiqatlar kontekstində Burger və Palm kimi müəlliflər də qeyd etmişlər ki, frazeoloji vahidlərin mənimsənilməsi müəyyən bir yaşla əlaqəli deyil.

Burgerin fikrincə, müxtəlif yaşlarda olan uşaqlar və böyüklər arasında frazemlərin öyrənilməsi və istifadəsində həqiqətən də fərqlər var. Bununla əlaqədar olaraq, psixolinqvistik tədqiqatlar göstərir ki, “frazemlərin leksikonda saxlanması və bu frazemlərin başa düşülməsi yaşdan asılı deyil, güclü şəkildə fərdi təcrübə və əsaslı bilikləri şərtlərindən asılıdır” (3, 17). Palm buna uyğun olaraq frazeoloji vahidlərin mənəsinin başa düşülməsini şərtləndirən amillərin əksəriyyətini qeyd edir, mənə səviyyəsi, kontekstual situasiya və fərdi dil yaddaşı frazeoloji mənənin başa düşülməsində nə qədər tez və müstəsna olaraq nail olunduğunu müəyyən edir (7, 139).

Ümumi olaraq demək olar ki, ana dilinin frazeologiyasının mənimsənilməsi sahəsində əldə olunan təcrübələri aşağıdakı məqamlarda ümumiləşdirmək olar:

- Frazeoloji vahidlərdən istifadə qabiliyyəti müəyyən yaşa və daha yüksək inkişaf mərhələsinə bağlı deyil, ana dilində ümumi dil qabiliyyətin inkişafı ilə paralel olaraq baş verir.
- Fərdi təcrübə və linqvistik biliklərdən güclü şəkildə təsirlənir.
- Frazeoloji vahidlər şüursuz qavranılır.
- Frazeologizmlər intuitiv şəkildə başa düşülür.
- Azyaşlı uşaqlar koqnitiv qavrama olmadan frazemlərə yiyələnirlər və konkret frazeoloji quruluş və mənə yükü daşıyırlar (5, 98).
- Frazemlər tək sözlər kimi öyrənilir və saxlanılır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, s. 277.
2. Aslanova U.B. Alman və Azərbaycan dillərində neqativ və pozitiv frazeologiya problemi. Bakı: Elm və təhsil, 2010, s. 230.
3. Burger H. Formen sprachlicher Kommunikation. München: Kösel, 1978, s.127.
4. Burger H. Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. Berlin: Erich Schmidt, 2003, s.241.
5. Burger H. Idiomatik des Deutschen. Tübingen: Niemeyer, 1998, s.117.
6. Kühn P. Konsequenzen für die Phraseographie und Phraseodidaktik// Deutsch als Zweitsprache. Bochum: Brockmeyer, №8, 1994, s.411-428.
7. Palm Ch. Phraseologie: eine Einführung. Tübingen: Narr, 1995, s.130.
8. Scherer T. Phraseologie im Schulalter. Bern, Peter Lang, 1982, s.167.

М.Э.Мурадова

О преподавании фразеологизмов на уроках иностранного языка

Резюме

Фразеологизмы могут придавать языку эмоциональное выражение, жизненность и выразительность. Если фразеологизмы не используются или заменяются нефразеологическими выражениями, в устных или письменных текстах могут быть утеряны решающие или, по крайней мере, характерные элементы. Некоторые авторы считают их одним из важных компонентов

языка. На занятиях по иностранному языку преподавание фразеологии встречается с определенными трудностями. Для преодоления этих трудностей были проведены некоторые научные исследования и эксперименты. В данной статье также рассматриваются исследования в области преподавания фразеологии.

M.E.Muradova

On the teaching of phraseological units in foreign language classes

Summary

Phraseologisms can give language emotional expression, vitality and expressiveness. If phraseological units are not used or replaced with non-phraseological expressions, decisive or at least characteristic elements may be lost in oral or written texts. Some authors consider them as one of the important components of language. In foreign language classes, the teaching of phraseology is observed with certain difficulties. Some scientific research and experiments have been conducted to overcome these difficulties. This article also examines research in the field of teaching phraseology.

Rəyçi: filol.e.d., prof. S.T.Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 20.06.2022